

17. Шаян В. Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. – С.469-470.

18. Там же. – С.474.

Резюме

В статтє даютьсє характеристики историографії проблеми мировоззренческо-идеологических основ календарной обрядовости украинцев.

УДК 94(477.82)“15-І пол. 16”:311

В.Б.Атаманенко

СКЛАД ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ВОЛИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У даній статті на прикладі Волині XVI – першої половини XVII ст. аналізується комплекс джерел статистичного характеру.

Проблема складу джерел описово-статистичного характеру, як і цілий ряд пов'язаних з ними аспектів, не знайшла узагальнюючого розв'язання як на джерелознавчому, так і на конкретно-історичному рівнях. Але недостатня дослідженість проблеми не означає відсутності праць, де ці документи характеризуються та широко використовуються. Стосується це, в першу чергу, історико-демографічних досліджень¹. Вивчення ж складу конкретних комплексів / надвидів джерел дає можливість уточнити: переважання на той чи інший час певних цільової заданості і функцій та пов'язати конкретні групи джерел з відповідними суспільними інституціями та їх розвитком, а також конкретними проявами видів суспільної діяльності; зміни способів, методів, форм відображення в джерелах історичної дійсності; додаткову інформацію, яка в самому досліджуваному джерелі не міститься; залежність внутрішньої структури джерел від процесів, які покликали їх до життя; виділення груп на рівні різновидів та схожих ознак та функцій на рівні надвидів, інформативні можливості². Тому завданням даної статті є розкриття на прикладі Волині XVI – першої половини XVII ст., часу, до якого можна віднести прискорене розповсюдження різних категорій джерел статистичного характеру, складників цього, одного з найбільш репрезентативних при вивченні в першу чергу соціально-економічної проблематики, документних комплексів.

Податкова документація як окремий різновид джерел відома ще для першої половини XVI ст., але українські землі, в тому числі й Волинь, в ній майже не представлені. Значною мірою це пояснюється окремішністю їх статусу у Великому князівстві Литовському, пов'язаного з необхідністю витратити кошти, в тому числі й одержані від загальнодержавних податків, на місцеві потреби, перш за все на оборону від постійних татарських вторгнень, та невисоким рівнем участі тутешньої шляхти у загальнодержавних акціях. Система оподаткування, яка тут склалася, не була стабільною по відношенню до приватного землеволодіння. Реформи 60-х рр. XVI ст. певною мірою наблизили її до польських зразків, але тільки після Люблінської унії було здійснено дуже значні зміни в способах обкладання і в самому розумінні податка³, а також в супровідній вибиранню податків документації. Зрозуміло, що ці новації повинні були також опиратися на добре розроблену в Польщі податкову документацію, впровадження якої одразу ж після Люблінської унії за поборовим універсалом сейму також було нововведенням.

Вся сукупність податкових джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. поділяється на дві групи за типом самого оподаткування основної маси населення. Це побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і заняття ремеслом чи промислами в містах і селах та за користування землею з селян та міщан. Він фактично розкладався на ланове, шос, чопове. Окремий податок, поголовне, накладався на єврейське населення. Отже, окреслений терміном “побор” податок фактично складався з відмінних платежів. Але з точки зору документального оформлення їх сплати на рівні державної скарбниці – Скарбу – він, принаймні для Волині, частіш за все був єдиним. Збирання побору покладалося на власників, опікунів, посесорів чи адміністрацію, які передавали її призначеному сеймом поборці.

Водночас, як екстраординарні платежі впроваджувалися податки на державні та духовні маєтності. На користь того, що це був не звичайний податок, свідчить зауваження про те, що ухвалений в 1570 р. побор не вибирається з маєтків Кременецького повіту, оскільки “to iest spadkowe imienie k[rola] ie[go] mezi wlasne, ktore tem prawen trzyma iako kazdi szlachczicz”⁴, і в цьому випадку платежі збирав представник Скарбу, а не призначений сеймом поборця (у 1570 р. – служебник підскарбія М.Ланчицький). Окрім того, в 1564 р. в Польщі було схвалено “підводний універсал”, згідно з яким підводна повинність редукувалася в грошові платежі. Стосувався він лише території цієї держави (відтак лише частини Волині), але містить вказівку про “всі панства” Жигимонта-Августа та згадку про передавання подібних змін на теренах Великого князівства Литовського, а отже

і Волинської землі⁵. Дані про збирання “підводних грошей” збереглися по Луцьку за 1564–1569 рр.⁶ та Володимирі за 1569, 1570 та 1576 рр.⁷. Поширення на Волинь побору було для місцевої шляхти та адміністрації справою призабутою через її звільнення на початку XVI ст. від сплати державних податків.

Податкова реформа 1629 р. уніфікувала підставу вибирання податку, звівши його до диму. Новим податком обкладалися селяни, жителі міст, в тому числі і його єврейська складова, православне духовенство, частково й шляхта. На відміну від побору, який звільняв від сплати спустошені та погорілі протягом чотирьох років до часу його вибирання та новоосаджені маєтки, господарства чи будинки, подимне вибиралося з усіх без винятку димів. Сама процедура передачі зібраного подимного ускладнювалася за рахунок збільшення числа посередників. Збирання податку покладалося безпосередньо на власників чи посесорів приватних володінь чи представників (старших) самоврядування упривілейованих міст. Останні, чи представники землевласника з числа підданих, повинні були передати гроші призначеним сеймиком поборці в присутності представників гродського уряду⁹.

Безпосереднє вибирання податкових сум проводилося землевласником чи органами міського управління. При цьому створювалися спеціальні списки – первинні поборові реєстри. Вони тиражувалися платником податку в силу цілого ряду причин. По перше, проблема регулярного періодичного обліку залежного населення з фіксацією статусу його окремих груп була необхідною умовою функціонування доменіального господарства в його фільварковому варіанті і у випадку розкиданості або значних розмірів землеволодінь не могло не породити зрозумілих складностей та затрат, які применшувалися при створенні первинного поборового реєстру. Це не означає, що в їх основу не міг кластися внутрідоменіальний облік, скоріше за все саме так і було, але пов’язаність обліків податкового та господарського є очевидною. По-друге, будучи офіційним документом, первинний поборовий реєстр, на відміну від непублічного характеру господарської документації, міг мати доказову силу в суді при розгляді різноманітних справ – майнових, про втечі підданих, при поверненні маєтків з застави, опіки тощо. Зрозуміло, що перебуваючи в складі родинних зібрань документів, первинні реєстри більшою мірою підлягали знищенню, ніж їх скарбові відповідники. Але в окремих випадках вони збереглися до нашого часу саме тут. Первинні поборові реєстри не могли мати таких втрат. Вони створювалися власниками чи адміністрацією маєтків і не повинні були, в усякому разі законодавчо це не передбачалося, передаватися на зберігання до Скарбу. Натомість, саме присутність цілого ряду таких поборових реєс-

трів серед скарбової документації частково зберегло їх для дослідників. Про причини, які привели до передачі державному фінансовому, в тому числі й фіскальному, органу поборових реєстрів, можна тільки здогадуватися. Такими слід вважати: саме впровадження/відновлення державного оподаткування приватного землеволодіння на інкорпорованих землях, майже півсторічну відсутність у фіскальному органі даних про кількість оподаткованого тут населення, різкі коливання чисельності населення через татарські напади, які для Волині досягли свого піку якраз у перше десятиріччя після введення побору та необхідність надання пільг та звільнення від оподаткування значної кількості володінь. Саме на 70-ті рр. XVI ст. і припадають всі відомі первинні поборові реєстри, які зберігалися у Скарбі Коронному. Симптоматичним в даному відношенні є збереженість, наприклад, реєстру Острозької волості 1604 р. не в державному, а в родинному архіві¹⁰. Але реальна картина в цьому відношенні може бути спотворена майже повною знищеністю архіву Скарбу Коронного в роки Другої світової війни.

Процес передачі зібраного податку в руки поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації первинного рівня, як квити та рекогніції. Вони представляли собою розписки про віддачу та отримання податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податку з волинських маєтностей майже не збереглися. Більше уявлення про їх структуру та інформативні можливості дають дещо краще, хоча також вкрай погано збережені документи по Київщині. Квити та їх копії-рекогніції за формою та змістом представляли собою своєрідну розписку про сплату власником і одержання поборцею суми податку з певної маєтності. Вони могли містити як повністю узагальнену інформацію, тобто дані про грошову суму, вибрану та сплачену з того чи іншого володіння, так і частково узагальнені свідчення, які вказували кількість підданих всіх категорій, з яких було взято податок. Представлення інформації в другому вигляді близьке, майже тотожне, способу подачі даних в сумаріушах. Подібна, узагальнена та агрегована, форма фіксації податкових свідчень не могла не мати наслідком втрату частини інформації.

На основі квітів та первинних реєстрів поборці створювали підсумковий документ, сумаріуш. Він структурувався за повітами, адміністративно-територіальними одиницями всередині воєводств, і за маєтковими комплексами, якщо йшлося про латифундії. До них додавалися свідчення про осіб, які не сплатили з різних причин податок. На основі територіальних підсумкових реєстрів скарбовими урядовцями створювалися загальнодержавні сумаріуші, які містили дані виключно по адміністративних складниках Речі Посполитої – воєводствах, землях, князівствах.

Підсумком діяльності поборці були не лише територіальні сумаріуші. На нього покладался обов'язок повного вибирання податків, тому в випадку їх несплати тими чи іншими платниками він повинен був ініціювати судову процедуру з цього приводу. Реєстри неплатників включалися до територіального сумаріушу, а відомості про них заявлялися до гродської канцелярії і повинні були вноситися до актових книг. Таких записів, правда, збереглося небагато. Дальше стягнення побору покладалося вже на місцеву старостинську адміністрацію.

Стосовно податкової документації відзначають таку рису, як охоплення значних територій, що, власне, й перетворює її на першочергове як історичне, так і найближче підводить до розуміння статистичних джерел в новітній практиці. Близькими до неї за цим показником є державні ревізії та люстрації. Ця група джерел описово-статистичного характеру може бути названа скарбовими документами, які поряд з фіскальними завданнями виконували функції правові та ревізійні. Але низька питома вага державних володінь на Волині суттєво знижує можливості широкого територіального охоплення соціально-економічними дослідженнями. Так, більш-менш значними за розмірами тут були тільки дві королівщини – Ковельське та Кременецьке староства, їх у територіальному відношенні навряд можна, відтак, вважати репрезентативними при вивченні Волині, натомість їх функціонування як таких мало важливі наслідки, якщо говорити про джерельну базу дослідження. Мається на увазі регулярність створення збережених до нашого часу описово-статистичних джерел – інвентарів та люстрацій. Податкові документи також характеризуються цією рисою, але вони значною мірою втрачені. Тому, коли йдеться про них як історичне джерело, можна говорити лише про два періоди, які вони під цим кутом зору розкривають: 70–80-ті роки XVI ст. (поборові реєстри, реєстри вибирання шосу тощо) та рубіж 20–30х рр. XVII ст. (реєстри подимного). Власне люстраційні джерела волинського походження сучасні податковій документації та близькі до них ревізійні матеріали, які відносяться до середини XVI ст., дають можливість статистичного дослідження Волині хронологічно на чверть століття раніше.

Так звані “Ревізії замків” 1545 та 1552 рр.¹¹ мали завдання набагато ширше, ніж суто перевірка стану замків. Але матеріал описово-кількісного характеру стосується, перш за все, околиць замків – призамкових волостей, старост. Поряд з обстеженням стану українних замків, ревізії представляли собою реєстрацію повинностей, які відбувалися державними та шляхетськими підданими, тобто мали скарбове використання. В усякому разі, складені ревізорами описи послужили для уряду такими реєстрами, на основі яких він став вимагати від шляхти виконання повинностей.

Одночасно ревізії виконували функцію перевірки власницьких прав. Але оскільки шляхта, за винятком Полоцької землі, не висловила бажання пред'явити свої привілеї¹², то вони торкалися виключно державних замків. Відтак їх територіальну репрезентативність також можна вважати низькою. Прямих та детальних свідчень про соціально-економічний стан волинських латифундій в них небагато. Розширити їх можна за допомогою свідчень по Ковельському староству, яке на час ревізії перебувало в руках королеви Бони, їх, окрім цього, можна розглядати в кількох аспектах. По-перше, описування Ковельщини відбувалося більш-менш регулярно – у 1556, 1590 та 1609 рр.¹³, а люструвалося воно у 1616 та 1628 рр.¹⁴. По-друге, це дає можливість на досить широкому матеріалі (3 міста та кілька десятків сіл) розглядати динаміку цілого ряду процесів. По-третє, є підстави на її прикладі розглядати процеси на території волинського Полісся, незадовільно забезпеченого іншими категоріями описово-статистичних джерел і стосовно інших крупних землевласницьких комплексів. Поряд з Ковельським староством значним територіально державним комплексом Волині залишалося тільки Кременецьке староство; Луцьке ж і Володимирське майже повністю свої “волості” втратили. Кременеччина також представлена набагато повнішим, порівняно з попередніми ревізіями, описанням 1563 р.¹⁵, а також ревізією 1548 р. У повному обсязі інформація волинських “люстраційних” джерел під кутом зору дослідження соціально-економічної історії не використовувалася. Володимирське староство разом з іншими волинськими королівщинами настільки широко люстраційними описами XVI–XVII ст. не представлено. Воно протягом цього періоду люструвалося тільки двічі – в 1616 та 1628 рр.¹⁷.

Від епізодичного “державного втручання” в приватне землеволодіння також можна очікувати подібних описань, але, на жаль, вони майже не збереглися. Можна говорити про два таких випадки; обидва вони стосуються маєтностей кн. Острозьких (передача Ковельського староства в приватні руки та повернення їх до державної власності тут не враховується). Йдеться про акт ув'язання Б.Острозької у маєтності померлого чоловіка, на які претензії висував В.-К.Острозький, у 1542 р. Характер документу – оформлення зміни власницької належності – не міг не позначитися і на якості інформації. На повногі інформації описів 1542 р. не міг не сказатися і час їх створення, коли господарська документація не охоплювала всіх сфер функціонування приватновласницьких господарств і не могла стати в повній мірі основою створення актів з наявністю кількісних (описово-статистичних) свідчень. Другий випадок стосується передачі О.Лаським маєтностей Б.Острозької королю. Перетворення Острожчини на королівське володіння мало одним з наслідків створення нової адміністративної оди-

ниці. Це дає підстави вважати опис 1571 р. люстрацією – саме так його й називають сумаріуші документів Дерманського монастиря¹⁹, хоча в тексті він названий інвентарем. Він був вписаний і зберігався у скарбових книгах Великого князівства Литовського, хоча Волинь вже входила до складу Корони. На жаль, до нашого часу зберігся лише фрагмент у вигляді випису з інвентаря, який стосувався духовних маєтностей на території Острозької волості²⁰. Хоч свідчення цих джерел мають узагальнюючий (1542 р.) чи фрагментарний (1571 р.) характер, вони певним чином можуть доповнити дані, наявні в описах державних маєтностей.

До скарбових документів відносяться і так звані подавчі інвентарі, тобто описи маєтностей, створювані при введенні в держання королівщинами нових посадовців. Часто їм передували посмертні інвентарі; вони могли поєднуватися з подавчими, оскільки недоцільно було майже одночасно двічі проводити описання одного і того ж староства. Дійшли вони дуже неповно, тільки для кінця XVI ст. для Луцька за 1576, 1598 та 1600 рр.²¹. Володимирський замок та староство не могли бути для цього часу представленими цією категорією джерел, оскільки староство перебувало в руках представників однієї родини – В.-К. Острозького та, недовго, його сина Костянтина. Для другої половини XVI ст. це стосується також і Кременецького староства, яке перебувало в держанні кн. Збаразьких. Зберігся тільки подавчий інвентар володимирського замку 1636 р., створений при введенні в посаду Г.Стемпковському по смерті попереднього старости кн. Ю.Заславського²². Створення подавчих інвентарів практикувалося і в приватних володіннях, прикладом чого може служити межирицький інвентар 1640 р.²³.

Наступною категорією джерел статистичного характеру є документи господарсько-правового призначення – інвентарні описи приватних маєтків. Такими їх робить (як і люстрації) спрямування на описання ряду фактів тогочасного життя, якими є господарські одиниці, та обов'язкову фіксацію утвердженого в правовому порядку статусу різних категорій населення.

Зауваження стосовно невеликої кількості інвентарних описів та охоплення ними незначної території також вимагає деяких уточнень. За другу половину XVI ст. вони збереглися досить повно²⁵, але є, так би мовити, “хронологічно розкиданими”, а для статистичного дослідження, яким значною мірою є вивчення соціально-економічної історії, необхідна певна одномоментність спостережень і даних. Таким чином, описи шляхетських маєтків можуть відігравати тут виключно допоміжну роль. Інакше слід підходити до інвентарів магнатських володінь. По-перше, переважання на Волині крупного землеволодіння робить можливим перенесення його господарських характеристик та параметрів на весь регіон. По-друге, від-

сутність для першої половини XVII ст. охоплюючих його повністю податкових матеріалів переносить центр джерельної ваги у вивченні цілого ряду соціально-економічних проблем, очевидно, на інвентарі латифундій. Певною мірою це знаходить підтвердження й у видозміні реальної структури описово-статистичних документів у реальній джерельній базі. Вона проявилася у вже зауваженому незбереженні поборових реєстрів та зменшенні інвентарів шляхетських маєтностей, вписуваних до актових книг. З іншого боку, зростає кількість описів магнатських володінь. У першу чергу, це стосується найбільших волинських землевласників кн. Острозьких та Заславських.

До часу створення подимних реєстрів 1629 р., тобто за першу чверть XVII ст., було описано (в тому числі і на рівні сплати побору з цих маєтностей) Острозьку волость у 1603–1604 рр., Степанську волость в 1614 р.²⁷, Старокостянтинівську, Кузьминську, Базалійську, Шульжинську волості в 1615 р.²⁸, Острозьку (частина О.Острозького), Рівненську, Сатіївську, Остропільську, Дорогобузьку, Суразьку, Крупську, Звягельську, Полонську, Княгининську, Любарську, Лабунську, Берездівську волості в 1620 р.²⁹, Острозьку (частина Я.Острозького) та Шульжинську волості у 1621 р.³⁰, Заславську волость у 1610, 1613, 1617, 1622 рр.³¹. Для цього періоду, тобто першої чверті XVII ст., а здебільшого для десятиріччя з 1612 до 1622 рр., ці документи мають очевидне першочергове значення, тим більше з врахуванням люстрацій королівщин 1616 р.³². Воно зростає в силу відсутності інших категорій джерел, придатних для територіально широких соціально-економічних досліджень та наявності репрезентативної інформації, відсутньої в будь-яких інших, в тому числі й податкових, документах³³.

Майже не залучаються до вивчення соціально-економічної проблематики історії України джерела, які можна назвати документами господарського обліку або поточною господарською документацією. Однею з причин цього, очевидно, є їх поганий рівень збереженості по відношенню до більш-менш значних територій та нерегулярність (за сучасним станом) навіть на рівні окремих маєтків. З.Ю.Кописький пропонує таку класифікацію цих джерел: інвентарі та реєстри маєтків, документи обліку грошових засобів та кредитних операцій, документи про селян; документи обліку грошових засобів та кредитних операцій в свою чергу поділяються на документи обліку прибутків та витрат, податкові документи, боргову документацію³⁴. Рисами, характерними для документів обліку грошових сум, він вважає неповноту даних та свідчення про джерела прибутків³⁵. Представлені ж вони касовими книгами, реєстрами та сумаріушами і склалися як окрема категорія раніше середини XVI ст., а на початок XVII ст. ця група

помітно вдосконалилася та стала різноманітнішою³⁶. Недоліком її дослідник вважає, окрім неповноти, часту нечіткість свідчень, фрагментарність, незначне територіальне охоплення.

Відомо, що різні рівні обліку – державний, адміністративний, господарський, а з античності і в приватному його варіанті, нехай і на примітивному з сучасного погляду рівні, супроводжують цивілізоване людське суспільство. На XVI ст. припадає виділення знань бухгалтерського обліку в окрему галузь. Це, поряд з остаточним утвердженням реєстрації кількісних фактів, підготувало виникнення статистики³⁸. Державний облік на теренах Великого князівства Литовського відомий з кінця XV ст., а найдавнішим його зразком є, на думку Г.Ловмянського, фрагмент опису Київської землі 1470 р.³⁹. Отже, можна говорити про те, що розвиток приватного обліку не дуже відставав від державного. Так, інвентарі склалися вже в XV ст. щодо маєтностей як державних, так і церковних та шляхетських.

Магнатські латифундії Волині створювали умови для широкого впровадження господарської звітності та контролю в силу узалежнення шляхти і створення розгалужених клієнтел через надання маєтків та адміністративних посад за службу при дворі. Саме ведення господарства в великих, а часом – велетенських, комплексах полягало, перш за все, в передачі в заставу чи оренду сіл або цілих ключів, що тим більше вимагало відповідних звітності та контролю. Отже, можна говорити про те, що постійний документально фіксований господарський облік був пов'язаний з утвердженням нових рис в економічних відносинах на українських землях, перемогою фільварково-панщинної системи, а також певною мірою запозичений. Він був конче необхідним, в першу чергу, для крупного землеволодіння, оскільки саме значні обсяги виробництва і оперування великими цінностями вимагали обліку, а наявність більш-менш розгалуженої системи оренди, формування клієнтарних зв'язків, розростання штату маєткової адміністрації вимагали постійного контролю. Дані обставини не могли не мати наслідком як урізноманітнення (якісний показник), так і збільшення чисельності (показник кількісний) господарської, в першу чергу облікової, документації. Щодо останнього, то варто зауважити, що подібні документи поточного створення та використання не представляли для сучасників цінності і не заслуговували на тривале, більше за один чи кілька господарських циклів, зберігання. Якщо до цього додати дублювання їх свідчень в узагальнюючих матеріалах та ще й з нормативним значенням, а також рівень зберігання у приватних “архівах” розглядуваного періоду та силу і масштаби соціальних і політичних потрясінь хронологічно майже йому тождних, то проблема збереженості господарської документації (звідси – і

реконструкції її комплексів) виглядає дуже складною. В усіх відношеннях в кращих умовах з даної точки зору перебували матеріали крупних земельних володінь, осередками яких, до того ж, в переважній більшості випадків були міста чи містечка з замками, замковими установами та місцями для зберігання актових книг. Тому перспективним з точки зору виявлення господарських документів слід вважати магнатські та монастирські архіви.

Основною, визначальною рисою більшої частини господарських документів є облікове спрямування, але сам облік проводився на різних рівнях. Вищий рівень представлений джерелами статистичного характеру, до яких можна віднести інвентарі, а нижчий – власне обліковими, які можна називати, в зв'язку з їх подальшою трансформацією, джерелами бухгалтерського характеру, пам'ятаючи, що у розглядуваний час вони перебували в стані початкової еволюції з відсутністю будь-якої аналітичності. Останні охоплювали описанням незначне, здебільшого одиничне, коло об'єктів (за винятком хіба сумаріїв) та в більшості випадків стосувалися якоїсь однієї або кількох близьких сфер діяльності того чи іншого господарства, а також носили найчастіше звітний характер. Таким чином, можна говорити про типологічну близькість джерел обох рівнів в силу їх орієнтованості на тотожний спосіб фіксації інформації і про відмінності у рівні завдань, що перед ними ставилися, та рівні охоплення описуваних об'єктів. Джерела правового та нормативного характеру наближаються до них лише за спрямованістю (господарською) і лише в тій частині, яка її має.

Маєткова адміністрація повинна була здійснювати регулярний контроль за орендарями та селянами і фіксувати будь-які порушення з їх боку, як і надходження платежів і податків. Такими є “Грошові прибутки з чиншевих маєтків”⁴², “Реєстр полотна” від рівненських орендарів, реєстр худоби від орендарів⁴⁴, реєстр чиншів і поборів з Заславськві та Новозаславської волостей і їх витрати (1612, 1613, 1631 рр.)⁴⁵ тощо. Ряд “контролюючих” селян документів фіксує несплати ними подимщини, але також і потреби селянських господарств у одержанні допомоги худобою⁴⁶.

Обліку фінансово-кредитних операцій та заборгованостей серед господарської документації належало дуже важливе місце. Поряд з розписками та фінансовими угодами вони могли супроводжувати різноманітні маєткові операції та служити однією з підстав створення відповідних частин інвентарних описів. Фінансова документація фільварків використовувалася для контролю за діяльністю адміністрації з боку власників і була зручною в силу здебільшого узагальнюючого, а то й підсумкового характеру, при визначенні можливостей значних господарських комплексів. Такими, наприклад, є сумарій прибутків Залозецької волості кн. Я.Вишневецького, “перцептаж” платежів, одержаних 1628 р. з володінь Замой-

ських, в тому числі, й їх волинських маєтностей, реєстр перцепти від їх волинського урядника, реєстр платежів з оренд, облік позичок з їх грошовим вираженням та платежів слугам⁴⁷.

Наведені вище приклади різних категорій документів, віднесених нами до господарських, збереглися переважно в магнатських архівах. Зрозуміло, що не охоплюють всієї розмаїтості господарської документації, а лише дають попереднє уявлення про їх типологічну належність та інформативні можливості, належним чином не використані при вивченні аграрної проблематики української історії XVI–XVII ст. Розглянуті групи документації містять в ряді випадків унікальні свідчення і не тільки з господарських питань. Зазнавши значних втрат, поточно-облікова складова господарських документів не є такою репрезентативною, як, наприклад, їх власне статистична складова, і тільки епізодично використовується істориками.

Свідчення соціально-економічного характеру містяться також в дже-релах, які стосуються судової практики та лише окремих маєтків і за рівнем територіального охоплення не можуть зрівнятися навіть з інвентарями шляхетських, не говорячи вже про магнатські, маєтностей. Знаходяться вони здебільшого в матеріалах судово-адміністративних установ. У виняткових випадках до реєстрів шкод могли включатися так звані “рубєжі нажаття збіжжя”. Такі випадки пов’язані були з відмовою посесора чи урядника звітуватися про свою діяльність. Так, загроза розгляду зловживань з боку бронницького урядника призвела до його втечі з речами, майном. Відсутність в даному випадку звітності мала наслідком опитування возним селян не тільки про завдані їм збитки, але й про фільваркові врожаї – “рубєжі” містять свідчення про врожай різних культур (жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, горох, просо) за 11 років, тобто протягом 1564–1574 рр.⁴⁸.

Якщо розглянуті вище категорії джерел обов’язково містять статистичні за характером свідчення, то в даному випадку типологічна належність не визначає їх наявності. Можна говорити про можливість статистичного представлення свідчень окремих розрізнених джерел у випадку, коли йдеться про масові явища. Як приклад можна навести дані про селянські втечі в значною мірою підготовленому до статистичного аналізу вигляді⁴⁹.

Таким чином всю сукупність волинських джерел статистичного характеру можна поділити на три комплекси: податкова, державна контрольно-ревізійна та облікова маєткова документація. Перший складається з поборових квітів та рекогносії, первинних реєстрів окремих володінь і сумарних реєстрів. До неї відносяться і судові документи про несплату податків. До складу другого входять ревізії, люстрації та подавчі інвентарі. Останній з виділених комплексів є складним за структурою і включає в себе групу джерел обліково-правого значення (ревізії та інвентарі) та доку-

менти господарського обліку. Не є статистичною за територіальним охопленням та часовою одномоментністю, але є такою за характером інформації група судових “реєстрів шкод”, що дає підстави говорити про четвертий комплекс в структурі описово-статистичних джерел. Нарешті, останньою групою є нестатистичні джерела масового характеру, які можуть стати основою для застосування статистичного методу представлення інформації та використання відповідного методичного забезпечення.

Примітки

1. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С.126-137; Його ж. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С.126-137.

2. Воронкова С.В. Эволюция видов письменных исторических источников (к постановке проблемы) // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тез. докл. IV Всесоюз. конф. Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября, 1983 г. – М., 1983. – С.28-39; Литвак Б.Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVI–XIX вв. // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавания в вузах. – М., 1979. – Вып.2. – С.200-201; Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера // История СССР. – 1979. – №5. – С.55-70.

3. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.I. – С.764.

4. Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego (далі – ASK). – Dział I. – Księgi poborowe. – №31. – К.160.

5. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т.II. – С.42.

6. Крикун М.Г. Населення Луцька в 60-ті рр. XVI ст. // Минувле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції. 26–28 вересня 1985 р. – Луцьк, 1985. – С.232; Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України в м.Києві. – Ф.44: “Вінницький гродський суд”. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2-52, 328-338.

7. ЦДА України в м.Києві. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.123-131зв., 397-408, 763-772зв.

8. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К.,1930. – С.9.

9. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С.70.

10. Archiwum Państwowe miasta Krakowa i województwa krakowskiego. Oddział na Wawelu (далі – AP Kraków). – Archiwum X. Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Rkps.65.

11. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т.VI.

12. *Довнар-Запольский М.В.* Назв. праця. – С.688-689.

13. *Атаманенко В.Б.* Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.* – Луцьк, 2003. – С.44-46.

14. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIIIст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р.Майборода. – К., 1999. – С.227.

15. Архив Юго-Западной России. – Ч.7. – Т.I. – С.42-128.

16. AGAD. – ASK. – Dział LVI. – №K-7.

17. Люстрації королівщин українських земель... – С.194; Люстрація 1628 р.: Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т.V. – С.142-152.

18. *Атаманенко В.Б.* Остріг в адміністративному устрої Волині др. пол. XVI ст. // Матеріали VI-ої Острзької конференції “Остріг на порозі 900-річчя”, 1995 рік. – Остріг, 1996. – С.8-9.

19. ЦДІА України в м.Києві. – Ф.2072: “Дерманський монастир”. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.1.

20. Inwentar dóbr duchownych Ostrogskich z roku 1571 // Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – Warszawa, 1876. – Т.2. – С.198-202; *Гуцаленко Т.* Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // *Лавра.* – 2000. – №2. – С.49; *Луц В.* Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI–XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика // *Волинська ікона: Дослідження та реставрація.* – Луцьк, 2003. – С.167-168.

21. *Кравченко В.М.* Невідомі інвентарі Луцького замку 1598 та 1600 рр. // *Минуле і сучасне Волині...* – Луцьк, 1985. – С.224-227; *Його ж.* Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // *Архіви України.* – 1986. – С.19-26.

22. AGAD. – ASK. – Dział LVI. – №W.5.

23. AP Kraków. – AS. – Rkps.118. – S.1.

24. *Баранович О.І.* Залюднення України... – С.5.

25. *Атаманенко В.Б.* Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело // *Наукові записки: Острозька Академія.* – Острог, 1998. – Т.1. – Ч.2. – С.16-27.

26. *Ковальський Н.П.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // *Вопросы отечественной историографии и источниковедения.* – Днепропетровск, 1975. – Вып.2. – С.113-137; AP Kraków. – AS. – Rkps.65.

27. Львівська наукова бібліотека НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.91: “Радзіниські”. – №39/III-1. – Арк.1-106зв.

28. Там же. – Арк.110-164зв.

29. Biblioteka Zakładu Narodowego im.Ossolińskich PAN. – Dział rękopisów. –

№3669/II; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упоряд. І.О.Ворончук. – К.; Старокосянтинів, 2001. – С.140-391.

30. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.25: “Луцький гродський суд”. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.458зв.- 481зв.

31. AP Kraków. – AS. – Rkps.64/22, 64/23, 64/24, 64/25, 64/26, 64/28.

32. Люстрації королівщин українських земель... – С.194, 227, 242.

33. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – Вип.24. – С.78-79.

34. Копыцкий З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. – Минск,1978. – С.136.

35. Там же. – С.46.

36. Там же. – С.49.

37. Там же. – С.53.

38. Плошко Б.Г., Елисеєва И.И. История статистики. – М., 1990. – С.12.

39. Lowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI: Zaludnienie w roku 1528. – Poznań, 1998. – S.10.

40. Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.): Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – С.22.

41. Атаманенко В.Б. Типологічна належність статистичних джерел // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ,2000. – Вип.8. – С.70.

42. Biblioteka PAN w Krakowie. – №4335. – К.75.

43. AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №2525. – К.83-84.

44. Ibid. – №2521. – К.86-87.

45. AP Kraków. – AS. – Rkps.№64/24; №64/25; №64/29.

46. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.256: “Замойські”. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.135-135зв.; AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №2650. – К.13.

47. Biblioteka PAN w Krakowie. – №4327. – К.20-20v.; AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – №2521. – К.15-46, 47-48, 49-50, 135; №2622. – К.187; №2770.

48. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.25: “Луцький гродський суд”. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.111-114.

49. Хроніка селянського руху на Україні (1569–1647) // Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. – К., 1993. – С.366-481.

Резюме

В статті на прикладі Волині XVI – першої половини XVII в. аналізується комплекс джерел статистичного характеру.